

Jamiołkowska, Danuta

Memoriale Łukasza Watzenrodego - analiza paleograficzna

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 633-648

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DANUTA JAMIOŁKOWSKA

MEMORIALE ŁUKASZA WATZENRODEGO
— ANALIZA PALEOGRAFICZNA

Jednym z cennych źródeł do poznania dziejów Warmii na przełomie XV i XVI wieku jest *Memoriale działañ kurii warmińskiej zapoczątkowane za pontyfikatu wielebnego w Chrystusie ojca, pana Łukasza, biskupa warmińskiego na jego polecenie roku pańskiego 1489, w miesiącu wrześniu*¹ — swego rodzaju kronika biskupstwa warmińskiego z czasów, kiedy rządził diecezją wuj Mikołaja Kopernika, Łukasz Watzenrode. Wspomnianego zabytku nie można nazwać kroniką sensu stricto, gdyż właściwa kronika odznacza się przewagą funkcji historiograficznej, tymczasem przekaz, o którym mowa stanowi coś w rodzaju rozbudowanego rocznika, zawierającego chronologicznie prowadzone zapiski o współcześnie zachodzących wydarzeniach, służące głównie dla zaspokojenia potrzeb praktycznych. Gatunek dziejopisarski odznaczający się takimi właśnie cechami nosi nazwę memoriale². Język polski niestety nie dysponuje dość precyzyjnym odpowiednikiem tego łacińskiego słowa. W ścisłym tłumaczeniu brzmiałoby to „pamiętnik”, jednakże wyraz ten, jak zauważa Jolanta Dworzaczkowa, ma w naszej mowie zupełnie inny odcień znaczeniowy³ i dlatego pozostaną przy nazwie łacińskiej.

W omawianym okresie memoriale prowadzono głównie w kancelariach miejskich⁴. Instytucje duchowne w XV i na początku XVI wieku wytwarzały niemal wyłącznie zapiski rocznikarskie; bardzo rzadko spo-

¹ *Memoriale actorum Curie Warmiensis, inchoatum sub pontificatu reverendi in Christo patris domini Luce, episcopi warmiensis, ad mandatum suum anno domini Millesimo quadringentesimo octuagesimo nono, in mense Septembri*, w: *Scriptores rerum Warmiensium* (cyt. SRW), Bd. 2, *Monumenta Historiae Warmiensis* (cyt. MHW), herausg. von C. P. Woelky, Bd. 8, Braunsberg 1889, ss. 4—171.

² Por. J. Dworzaczkowa, *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI wieku*, Gdańsk 1962, s. 123.

³ *Ibidem*, s. 123. Inaczej jest w języku niemieckim, gdzie łacińskie memoriale tłumaczy się dość precyzyjnie jako: *Gedenkbuch, Denkschrift, Bittschrift, Notizenbuch*, por. Brockhaus, Bd. 3, Leipzig 1924, s. 219.

⁴ Za przykład mogą tu służyć zapiski dwóch kolejnych pisarzy miejskich z Królewca, Jana Belera i Kaspra Platnera, obejmujące lata 1519—1527, dające obraz spraw, którymi żyło miasto w schyłkowym okresie rządów Zakonu i pierwszych latach istnienia Księstwa Pruskiego. (*Die Beler-Platner'sche Chronik*, herausg. von S. Meyer, Th. 1, *Altpreussische Monatsschrift*, Bd. 49, 1912, ss. 343—415; 593—663).

tyka się zabytki o innym charakterze. Wyjątek stanowi Warmia, gdzie pisarze kancelarii biskupiej z polecenia swych zwierzchników prowadzili na ich wewnętrzny użytek notatki o bieżących wydarzeniach. W ten sposób powstawały omówione wyżej memoriale. Najwcześniejszym memoriale z terenu Warmii jest dzieło Jana Plastwicha, dziekana kapituły warmińskiej, które składa się z dwu części: memoriale i kroniki właściwej⁵. Kolejny przekaz tego typu stanowi *Memoriale* Łukasza Watzenrodego, opublikowane w 1889 r. przez warmińskiego kanonika, wydawcę i współwydawcę wielu fundamentalnych źródeł do dziejów Warmii, zasłużonego badacza tego regionu, Carla Petera Woelkego. Oryginał źródła znajduje się obecnie w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie w dziale Akta Kurii pod sygnaturą A 85. Stanowi on część księgi oprawnej w podwójną pergaminową okładkę. Okładka zewnętrzna najwidoczniej została oderwana i służy obecnie za obwolutę rękopisu, okładkę wewnętrzną stanowi pergaminowy dokument papieża Leona X z 1515 r. Na górnej części okładki znajduje się zatarty tytuł *Annales temporibus Nicolai, Lucae et Fabiani Varmiensis Ecclesiae Episcoporum conscriptae*. Tytuł ten powtórzono na karcie 1 rękopisu, późniejsza ręka dopisała daty krańcowe: 1485—1517. Całość rękopisu liczy 319 papierowych kart⁶. *Memoriale domini Lucae* obejmuje karty 123—203b. Składa się nań szereg zapisek typu sądowego (na przykład wyroki, które zapadały przed sądem biskupim w sprawach dotyczących poddanych biskupstwa)⁷, administracyjnego (głównie informacje o podejmowanych w biskupstwie pracach budowlanych)⁸, administracyjno-kościelnego i kościelnego⁹, kronikarskiego (na przykład wiadomości o klęskach żywiołowych, jakie nawiedziły biskupstwo warmińskie podczas pontyfikatu Łukasza Watzenrodego)¹⁰ oraz poli-

⁵ Johannis Plastwici, Decani Varmiensis, *Chronicon de vitis Episcoporum Varmiensium*, herausg. von C. P. Woelky, w: SRW, Bd. 1, MHW, Bd. 3, Braunschweig 1866, ss. 10—173.

⁶ Część kart jest pusta; ołówkowa paginacja również je uwzględnia.

⁷ Dla przykładu: 28 listopada 1489 r. pisarz prokuratora krzyżackiego ze Szczytna wniósł skargę na proboszcza z Dźwierzut, zarzucając mu, iż pobił kilku chłopów i dopuścił się szeregu innych występków, które wynikały z jego ustawicznego pijaństwa. Po rozpatrzeniu sprawy biskup wydał surowy wyrok, w którym nakazywał proboszczowi ugodzić się z pobitymi, przeprosić prokuratora i wyrzec się pijaństwa pod groźbą usunięcia z diecezji (SRW, Bd. 2, ss. 5 n).

⁸ Największym rozmachem w tej dziedzinie odznaczał się rok 1504, kiedy to naprawiono w Lidzbarku siedem młynów zbożowych zwanych słuzami (*sleuse*), ibidem, s. 146 i rok 1505, wtedy bowiem położono fundamenty pod budynek wikarii w Dobrym Mieście (ibidem, s. 149), wykończono i zasiedlono z polecenia biskupa gospodarstwo w Pomorowie (ibidem, s. 149), odbudowano od fundamentów obwarowania zamku reszelskiego (ibidem, s. 149), zburzono resztki kościoła Św. Ducha, położonego naprzeciwko zamku lidzbarskiego nad Symarną, przeznaczając uzyskany z rozbiórki materiał na odbudowę spalonego podczas pożaru kościoła w Biskupcu (ibidem, s. 153), wyburzono też stare mury i wzniesiono na nowo młyn zbożowy nad rzeką Symarną (ibidem, s. 154).

⁹ Na przykład sporo uwagi poświęcono w *Memoriale* synodowi prowincjonalnemu, który odbywał się w diecezji warmińskiej w 1497 r. (ibidem, ss. 103—107).

¹⁰ Plaga owych czasów były zarazy, nawiedzające okresowo pewne okręgi, ziemie czy wreszcie całe państwa. W Prusach, na przestrzeni 23 lat, które obejmuje *Memoriale* Łukasza Watzenrodego, zaraza pięciokrotnie zbierała obfite żniwo (ibidem, ss. 152 n, 117, 119 n, 146, 157, 158).

tycznego (między innymi dokładne zreferowanie warmińsko-krzyżackiego sporu o jurysdykcję, jaki miał miejsce w latach 1493—1503)¹¹.

Źródło pisane jest w dwu językach. Przeważa łacina, ale zdarzają się też zapisy w języku niemieckim, na przykład protokoły z rokowań w sporze Łukasza z Zakonem krzyżackim pisane są głównie po niemiecku.

Zagadnienie, którym pragnę się zająć w niniejszym artykule to kwestia pisarzy omawianego przekazu. Sprawie tej poświęcił nieco miejsca wydawca źródła, C. P. Woelky stwierdzając, że Watzenrode zlecił prowadzenie diariusza swoim urzędnikom: ekonomowi dóbr biskupich Baltazarowi Stockfischowi, swojemu sekretarzowi Jerzemu Prangemu, kancle rzowi Pawłowi Deusterwaldowi oraz późniejszemu kanonikowi warmińskiemu Feliksowi Reichowi, a także innym urzędnikom, których rąk nie udało się zidentyfikować¹². Ustalenia C. P. Woelkego idące w kierunku przypisania wymienionym na początku czterem urzędnikom poszczególnych partii rękopisu (rękami nie ustalonymi C. P. Woelky się nie zajmuje), nie są jednak ściśle i dlatego zamierzeniem moim jest nie tylko uściślenie wyników badań C. P. Woelkego w odniesieniu do czterech zidentyfikowanych pisarzy zabytku, ale także wydzielenie i określenie rąk nie ustalonych. Na kolejnych rycinach znajdują się rysunki liter majuskułowych i minuskułowych charakterystycznych dla poszczególnych analizowanych rąk zarówno zidentyfikowanych, jak i nie zidentyfikowanych. Te ostatnie określono literami — ręka a, b, c itd.

Przeprowadzona analiza paleograficzna wykazała, że *Memoriale domini Lucae* redagowało łącznie dwunastu pisarzy. Pierwszym z nich był Baltazar Stockfisch. Według wydawcy źródła ręką Stockfisch redagowane są zapiski od karty 133b, co odpowiadałoby latom 1490—1496 (a nie 1489—1490 jak sugeruje C. P. Woelky). Tymczasem od karty 129, a więc od roku 1493, kiedy to zaczyna się część *Memoriale* poświęcona sporowi Łukasza Watzenrodego z Zakonem krzyżackim zatytułowana *Sprawy między wielkim mistrzem i Zakonem a panem naszym warmińskim w odniesieniu do jurysdykcji*¹³, zapiski prowadzone są wyraźnie inną ręką, o tym niżej, gdy z kolei zapiski pochodzące z roku 1489 i dalej aż do roku 1493 prowadzone są, poza dwoma wyjątkami, którymi zajmę się osobno, tym samym charakterem pisma. Pismo to znamionuje charakterystyczny kształt niektórych liter majuskułowych, w szczególności: C, E, G, J, W oraz minuskułowych: d, g, h (ryc. 1).

Należy tu jeszcze zwrócić uwagę na pewne niekonsekwencje pisarza, szczególnie jeśli idzie o sposób pisania niektórych liter majuskułowych, na przykład M na karcie 128 występuje w czterech różnych odmianach¹⁴. Porównanie analizowanej partii *Memoriale* z fotokopiami rachunków katedralnych z lat 1493—1563, z których część prowadził Baltazar Stock-

¹¹ Ibidem, ss. 25—98.

¹² Ibidem, ss. 2 n.

¹³ *Acta inter Magistrum generalem et ordinem et dominum nostrum Warmiensem super iurisdictione*, SRW, ss. 25—98.

¹⁴ Por. na fot. I wyrazy: *Martinus Mynggin, Marcus, Martini*.

Ryc. 1. Baltazar Stockfisch

fisch jako administrator dóbr kapitulnych pozwala na stwierdzenie, że oba przekazy pisała jedna i ta sama osoba¹⁵.

O urodzeniu (poza tym, że pochodził z Barczewa)¹⁶ i wykształceniu Stockfisch'a nie posiadamy bliższych danych. Od roku 1479 znajdował się on przy boku biskupa warmińskiego Mikołaja Tungena jako jego sekretarz i notariusz¹⁷. Warto dodać, że był on wtedy zapewne w młodym wieku, skoro jego kariera trwała do 1521 r., a więc jeszcze 42 lata.

Stockfisch od początku musiał cieszyć się względami biskupa, gdyż już po upływie dwu lat, 13 czerwca 1481 r. otrzymał wikarię św. Eufemii przy kaplicy zamkowej w Lidzbarku, wakującą z powodu przejścia jej dotychczasowego posiadacza Grzegorza Wehnera na inne stanowisko¹⁸. Wkrótce potem, 15 kwietnia 1482 r. został kanonikiem i dziekanem kapituły dobromiejskiej¹⁹. 30 stycznia 1489 r. awansował na prepozyta wspomnianej kapituły²⁰. Jeszcze w 1488 r. Stockfisch został wyznaczony na oficjała, a w 1489 — ekonomą dóbr biskupich²¹.

14 lutego 1489 r. zmarł biskup Mikołaj Tungen²². Po dokonaniu wyboru nowego biskupa, którym został kanonik warmiński Łukasz Watzenrode, przebywający aktualnie w Rzymie, kapituła wysłała Stockfisch'a na dwór papieski, aby wręczył elektowi akt wyboru²³. Można przypuszczać

¹⁵ Fotokopie rachunków w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (cyt. ADWO). RC 13; oryginały w *Riksarkivet Stockholm*.

¹⁶ E. Brachvogel, *Die Neuausstattung des Domes zu Frauenburg am Ausgang des Mittelalters*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej ZGAE), Bd. 24, 1932, s. 51, przyp. 2.

¹⁷ H. Schmauch, *Stockfisch Balthasar*, w: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, Marburg/Lahn 1967, s. 704.

¹⁸ *Investiti a domino Nicolao, episcopo Warmiensi*, herausg. von C.P. Woelky w: SRW, Bd. 1, s. 369.

¹⁹ ... *dominus Nicolaus, episcopus Warmiensis contulit decanatum, canonicatum et prebendam in ecclesia collegiata sancti Salvatoris in Gutstadt [...] mihi Baltasari Stockfisch presbytero* (ibidem, s. 372).

²⁰ Ibidem, ss. 242 n, przyp. 134; A. Birch-Hirschfeld, *Geschichte des Kollegiatstiftes in Gutstadt 1341—1811*, ZGAE, Bd. 24, s. 363.

²¹ H. Schmauch, op. cit., s. 704. Natomiast F. Hipler, *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland*, Bd. 1, w: MHW, Bd. 4, Braunsberg und Leipzig 1872, s. 290, przyp. 66 podaje, że oficjałem Stockfisch został już w 1486 r.

²² A. Eichhorn, *Geschichte der ermländischen Bischofswahlen*, ZGAE, Bd. 1, 1860, s. 170.

²³ Ibidem, s. 172.

że tego samego roku powrócił Stockfisch z Watzenrodem na Warmię, skoro jego ręką od początku, to znaczy od 1489 r. prowadzone jest *Memoriale domini Lucae*.

Ponad dziesięcioletnia praktyka administracyjna w służbie Mikołaja Tungena przyczyniła się niewątpliwie do tego, że za czasów Łukasza Watzenrodego Stockfisch zajmował także szereg eksponowanych stanowisk. Na zjeździe stanów Pruskich Królewskich w Grudziądzu w październiku 1490 r. wystąpił już jako kanonik fromborski²⁴. Godność tę otrzymał on najprawdopodobniej w tym właśnie roku, gdyż poselstwo do Rzymu w 1489 r. odbywał jeszcze jako prepozyt dobromiejski²⁵. W latach 1493—1502 i 1508—1509 był administratorem dóbr kapituły, rezydując na zamku w Olsztynie, skąd zarządzał kapitulnymi folwarkami w komornictwie olsztyńskim i melzackim (pieniężnym)²⁶. Dokumentują ten fakt rachunki kapitulne z tego okresu (*Rationes perceptorum et expositorum*), gdzie Stockfisch często wymienia swoje nazwisko²⁷. Od 7 kwietnia 1507 r. sprawował urząd wikariusza *in spiritualibus* i generalnego oficjła biskupstwa²⁸. Po śmierci Łukasza Watzenrodego w dniu 29 marca 1512 r.²⁹ do czasu zatwierdzenia nowego biskupa Fabiana Luzjańskiego, Stockfisch pełnił urząd generalnego administratora biskupstwa. Jeszcze we wrześniu 1512 r. widzimy go w tej roli³⁰. Od początku roku 1513 sprawował we Fromborku urząd *magistra fabricae*³¹. Z początkiem wojny z Albrechtem udał się do Olsztyna, gdzie z całą pewnością był już od lutego 1520 r., gdyż 8 lutego 1520 r. napisał stąd list do biskupa Fabiana Luzjańskiego³². Z Olsztyna udał się do Elbląga, gdzie w 1521 r. zmarł³³.

Z naszkwicwanego wyżej obrazu działalności Stockfisch w latach 1479—1521 wynika, że był to człowiek wyjątkowo aktywny, skoro przez ponad czterdzieści lat pełnił niestrudzenie szereg licznych i odpowiedzialnych funkcji. Uderza jednak, że w latach 1489—1493 nie widać go na szerszej arenie. Ponieważ według C. P. Woelkego Baltazar Stockfisch był redaktorem *Memoriale* — wszystko to wskazuje, że właśnie powróciwszy z Rzymu w 1489 prowadził diariusz biskupstwa warmińskiego do czasu objęcia stanowiska administratora kapituły w r. 1493.

Wspomniałam wyżej, że Stockfisch nie był jedynym redaktorem *Memoriale* w latach 1489—1493, oprócz jego ręki spotykamy bowiem w *Memoriale* jeszcze dwie inne, nie identyfikowane. Określiłam je jako rękę a oraz rękę b. Ręką a, charakteryzująca się prostym, starannym duktem

²⁴ *Akta Stanów Prus Królewskich* (cyt. ASPK), wyd. K. Górski i M. Bis-kup, t. 2, Toruń 1957, ss. 244 nn.

²⁵ A. Eichhorn, op. cit., s. 172.

²⁶ H. Schmauch, op. cit., s. 704.

²⁷ ADWO, RC 13.

²⁸ SRW, Bd. 1, ss. 242 n.

²⁹ SRW, Bd. 2, s. 170.

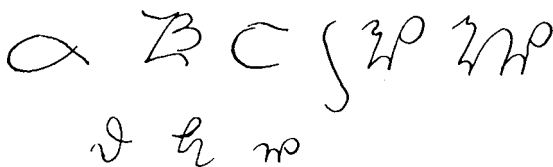
³⁰ J. Kolberg, *Kleine Mitteilungen*, ZGAE, Bd. 19, 1916, s. 818.

³¹ *Chronik des Vereins* (ibidem, s. 840).

³² J. Kolberg, *Kleine Beiträge zur Geschichte des beginnenden sechszehnten Jahrhunderts* (ibidem, ss. 318 n.).

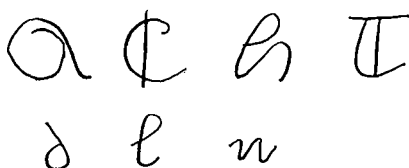
³³ H. Schmauch, op. cit., s. 704 stwierdza, że zmarł, że zmarł na krótko przed 15 lutym 1521 r., natomiast C. P. Woelky, SRW, Bd. 1, ss. 242 n., przyp. 134 podaje, że śmierć Stockfisch nastąpiła przed 26 sierpnia 1521 r.

pisma dokonała w sumie czterech wpisów: po jednym na kartach 123b i 124 oraz dwa na karcie 125. Najbardziej charakterystyczne litery dla omawianej ręki to majuskułowe *A, B, C, J, U, W* oraz minuskułowe *d, h* i *v* (ryc. 2).

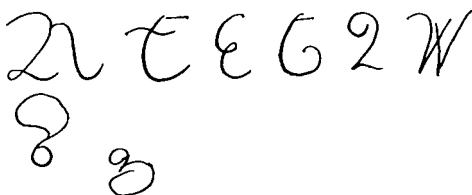
Ryc. 2. Ręka a

Ręka b sporządziła dwie notatki: jedną na karcie 128b i jedną na karcie 129. Ryc. 3 zawiera następujące litery charakterystyczne dla pisarza b: majuskuły *A, C, H, T* oraz minuskuły: *d, l, v*.

Ryc. 3. Ręka b

Część *Memoriale* zatytułowana *Acta inter Magistrum generalem et ordinem...* (karty 129—133b) pisana jest wyraźnie inną ręką, różną od dotychczas analizowanych, odznaczającą się starannym, a jednocześnie bardzo ozdobnym duktem z charakterystycznymi literami majuskułowymi *A, C, E, G, Q, W*. Najbardziej znamienne dla tej ręki są rozplaszczone pętle przy minuskułowym *d* oraz *g* (ryc. 4). Omawiana ręka dokonywała wpisów nieprzerwanie do 24 lutego 1496 r. włącznie (karta 133b)³⁴.

Ryc. 4. Jerzy Prange

³⁴ Por. wzór omawianego pisma — fot. II.

Powstaje wobec tego pytanie, kto przejął prowadzenie *Memoriale* w r. 1493, kiedy jego dotychczasowy redaktor, Baltazar Stockfisch wyjechał do Olsztyna. Wydawca źródła, C. P. Woelky, w rzędzie współautorów *Memoriale* stawia biskupiego sekretarza, Jerzego Prangego. Zgadzać się z tym stwierdzeniem należy odpowiedzieć na drugie pytanie, a mianowicie, które partie rękopisu pochodzą od wzmiankowanego pisarza³⁵. Dużą pomocą w tym zakresie będzie krótka biografia Prangego, uwzględniająca głównie jego działalność w pierwszych latach pobytu na Warmii.

Jerzy Prange pochodził z Kętrzyna³⁶. Immatrykulowany prawdopodobnie na uniwersytecie w Kolonii w 1473 r. po ukończeniu studiów jako magister sztuk wyzwolonych przybył na Warmię³⁷. Tu w roku 1486 otrzymał wikarię św. Macieja przy kolegiacie w Dobrym Mieście³⁸. W tym samym roku został kanonikiem dobromiejskim³⁹. W 1490 r. osiągnął godność prepozyta tejże kapituły⁴⁰. Od tego czasu był też sekretarzem biskupa Łukasza Watzenrodego⁴¹. W 1496 r. otrzymał parafię w Orniecie⁴²; wkrótce potem, 18 marca 1496 r. udał się do Rzymu jako stały przedstawiciel biskupa warmińskiego w kurii papieskiej, gdzie rozpatrywany był spór między biskupem a Zakonem krzyżackim⁴³. Jednakże Prange zdra-

³⁵ Ustalenia C. P. Woelkego w tym zakresie nieściśle. Przypisuje on Prangemu autorstwo kart 127b–133b, podczas gdy analiza paleograficzna zabytku wykazuje, że Prange pisał *Memoriale* dopiero od karty 129.

³⁶ M. Perl bach, *Prussia scholastica: Die Ost- und Westpreussen auf den Mittelalterlichen Universitäten* (cyt. *Prussia scholastica*), Leipzig 1895, s. 37. Natomiast K. Forstreuter, *Vom Ordenstaat zum Fürstentum (1498–1525)*, Kitzingen/Mainz 1951, s. 50 pisze, że Prange pochodził z Dobrego Miasta. Inni badacze niemieccy podają jednak Kętrzyn jako miasto rodzinne Prangego (por. H. Freytag, *Die Beziehungen der Universität Leipzig zu Preussen von ihrer Begründung bis zur Reformation*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* (cyt. ZWGV), H. 44, 1902; tenże, *Preussen und das deutsche Nationalhospiz, St. Maria dell Anima in Rom*, ZWGV, H. 42, 1900, s. 79 oraz H. Schmauch, *Prange Georg*, w: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, s. 517).

³⁷ W kwestii miejsca studiów Prangego istnieją duże rozbieżności: H. Freytag, *Preussen und das deutsche Nationalhospiz*, s. 79 oraz tenże, *Die Beziehungen*, s. 99 dowodzi, że Prange studiował od 1475 r. w Lipsku; H. Schmauch, *Prange Georg*, s. 517 wymienia Rostock, gdzie rzekomo w 1478 r. rozpoczął studia Prange, natomiast K. Forstreuter, op. cit., s. 50 sugeruje, że studiował on we Włoszech, w Bolonii, gdzie uzyskał tytuł doktora prawa. Wydaje się, że sporną dotychczas kwestię rozwiązała T. Borawska, *Stronnicy krzyżacy w otoczeniu Łukasza Watzenrodego*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1969, nr 3, ss. 422 n., przyp. 11, wykazując, na czym polegały błędy historyków niemieckich i przyjmując, że Jerzy Prange studiował jedynie w Kolonii od r. 1473.

³⁸ SRW, Bd. 1, s. 381.

³⁹ H. Freytag, *Preussen und das deutsche Nationalhospiz*, s. 79.

⁴⁰ SRW, Bd. 2, s. 21. W związku z tym być może pozostaje fakt obdarowania go przez Watzenrodego mszałem, który należał kiedyś do kościoła parafialnego w Bisztyнку.

⁴¹ Ibidem, s. 2; H. Schmauch, *Prange Georg*, s. 517.

⁴² Parafii orneckiej zrzekł się Prange 7 maja 1502 r. w Rzymie przed papieżem (H. Schmauch, *Prange Georg*, s. 517. Inaczej F. Buchholz, *Bilder aus Wormditts Vergangenheit*, Wormditt 1931, s. 51).

⁴³ SRW, Bd. 2, s. 45. Łukasz Watzenrode wysłał Prangego do Rzymu za namową swego zaufanego w Kurii, kanonika warmińskiego Mikołaja Crapitza, który donosił mu listem z 15 II 1496 o stanie sporu z Krzyżakami w Rzymie, radził jednocześnie,

dził interesy swego mocodawcy i przeszedł na służbę Krzyżaków. Stało się to prawdopodobnie już w 1501 r.⁴⁴ Za zasługi na rzecz Zakonu nadał mu wielki mistrz probostwo w Królewcu-Lipniku⁴⁵, gdzie przebywał Prange aż do śmierci w dniu 18 marca 1509 r.⁴⁶

Prześledzenie działalności Prangego na Warmii pozwala wysunąć przypuszczenie, że jako jeden ze współredaktorów *Memoriale* pisał je w latach 1493—1496. Nie mógł czynić tego wcześniej, przed rokiem 1493, gdyż wtedy obowiązkiem tym, jak stwierdzono wyżej, obarczony był Baltazar Stockfisch oraz sporadycznie pisarze a i b i nie mógł po roku 1496, gdyż od wiosny tego roku przebywał w Rzymie, a potem już aż do śmierci znajdował się w służbie Zakonu. Kwestię autorstwa w omawianym okresie przesądza ostatecznie stwierdzenie samego Prangego, który w trakcie opisu rozmów między wysłannikami wielkiego mistrza a przedstawicielami biskupa w Lidzbarku (12 lutego 1496) wymieniając biorących udział w tych rozmowach pisze, iż odbywały się one: *in presentia venerabilium dominorum Christianni decani, Thome Weneri [...] et mei Georgii Prange, secretarii reverendissimi domini warmiensi*⁴⁷. Tylko piszący *Memoriale* mógł tak o sobie powiedzieć. Wobec powyższych wywodów nie ulega wątpliwości, że w latach 1493—1496 *Memoriale* pisał właśnie Jerzy Prange.

Po wyjeździe Prangego do Rzymu prowadzenie diariusza przejął biskupi kanclerz Paweł Deusterwald. W ustaleniu charakterystycznych dla jego ręki cech pomógł fakt, że na karcie 174 (w części rękopisu nie opublikowanej przez C. P. Woelkego)⁴⁸ w zapisie relacjonującej przebieg sprawy, która odbywała się przed sądem biskupim 17 lutego 1511 r. czytamy, iż było to *in presentia mei P. D. cancelarii* a zapisano [...] *ego P. D. manu propria*⁴⁹.

Pismo Deusterwalda o dukcie pochylonym w prawo charakteryzują kształty liter majuskułowych takich jak *E, G, J, P, Q, T* oraz minuskułowe *d* i otwarte *g* łączone ligaturą z następną literą (ryc. 5). Deusterwald stosował też ligatury *st, sb, ph* i *th*⁵⁰.

Pierwsza zapiska zrobiona ręką Deusterwalda pochodzi z 18 marca 1496 r. (karta 133b) i od tej pory z niewielkimi wyjątkami do 1502 r. widać jego pismo. W zapiskach z 1502 r. pojawia się w *Memoriale* kilka nowych rąk, nie zidentyfikowanych, o których niżej, chociaż okresowo, od

aby biskup ustanowił tam swego prokuratora (ASPK, t. 3, cz. 1, Toruń 1961, nr 234, ss. 229 n).

⁴⁴ K. Forstreuter, op. cit., s. 50. Inaczej A. Thiel, *Das Verhältniss des Bischofs Lucas von Watzzenrode zum Deutschen Orden*, ZGAE, Bd. 1, s. 422, przyp. 37; H. Schmauch, *Sculteti Johannes w: Altpreussische Biographie*, Bd. 2, s. 659 oraz tenże, *Prange Georg*, s. 517.

⁴⁵ A. Birch-Hirschfeld, op. cit., s. 364.

⁴⁶ H. Schmauch, *Prange Georg*, s. 517.

⁴⁷ SRW, Bd. 2, s. 43.

⁴⁸ Trzeba tu zaznaczyć, że C. P. Woelky nie publikował źródeł w całości. Pominął karty 171—181b informując jedynie w skrócie, co zawiera opuszczona partia rękopisu (ibidem, ss. 98 n).

⁴⁹ ADWO, A 85, karta 174.

⁵⁰ Por. wzór pisma Deusterwalda z 1500 r. — fot. III.

Ryc. 5. Paweł Deusterwald

13 kwietnia 1502 r. do 26 sierpnia 1503 r. diariusz redaguje znów Deusterwald (karty 152—155b).

W 1503 r. nastąpiło zakończenie ciągnącego się od 10 lat warmińsko-krzyżackiego sporu o przywileje⁵¹. Z tej okazji tak Łukasz Watzenrode jak i wielki mistrz krzyżacki Fryderyk wystawili odpowiednie dokumenty, których odpisy polecił biskup zamieścić w *Memoriale* (karty 156—161). Dokonał tego zapewne któryś z urzędników biskupa; ręki tej nie udało się zidentyfikować. Karty 161b—170b są puste.

Kolejna część przekazu obejmująca karty 171—181b, a zawierająca głównie zapiski sądowe, między innymi wyroki w sprawach małżeńskich z lat 1493—1496, pisana była przez szereg różnych osób, w tym także Stockfisch⁵², Prangego⁵³, Deusterwalda⁵⁴ i Reicha⁵⁵. Omawiany fragment przekazu, pominięty w druku przez wydawcę, od strony merytorycznej nie zawiera, być może, specjalnie interesujących rzeczy, ma jednak dużą wartość ze względu na to, iż rzuca on światło na technikę prowadzenia *Memoriale*. Analiza wspomnianej partii rękopisu prowadzi mianowicie do wniosku, że diariusz podzielony był na kilka części i poszczególne sprawy, w zależności od ich charakteru, wpisywano do określonej części.

Ostatnią partię rękopisu (karty 181b—203) redagował prawie wyłącznie Deusterwald, z wyjątkiem kilku wpisów dokonanych ręką Reicha.

Paweł Deusterwald urodził się w Dobrym Mieście w 1470 r.⁵⁶, studia zaś rozpoczął w Lipsku w r. 1486⁵⁷. Zaraz po rozpoczęciu studiów uniwersyteckich Deusterwald zabrał się do przepisywania i komentowania autorów starożytnych, w wyniku czego powstał rękopis liczący 221 kart papierowych, zawierający 13 dzieł, głównie Cycerona, ale także Wergiliusza i Owidiusza⁵⁸. Objasnienia marginalne świadczą o tym, że kopista posiadał

⁵¹ Szerzej na temat sporu A. Thiel, op. cit., ss. 244—268 i 409—459.

⁵² ADWO, A 85, karta 181.

⁵³ Ibidem, karta 181 b.

⁵⁴ Ibidem, karta 181 b.

⁵⁵ Ibidem, karta 174.

⁵⁶ H. Schmauch, *Deusterwald Paulus* w: *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Königsberg 1941, s. 129. O tym, że Deusterwald pochodził z Dobrego Miasta zob. też *Prussia scholastica*, ss. 94, 184.

⁵⁷ *Prussia scholastica*, s. 94.

⁵⁸ J. Oko, *Paweł Deusterwald nieznaną humanista XV wieku*, Ateneum Wileńskie, t. 7, 1930, ss. 786 n.

gruntowną znajomość klasyków łacińskich. Pracę tę rozpoczętą w 1486 r. ukończył Deusterwald, jak sam zaznacza, w roku 1488⁵⁹.

Zamiłowanie do tego rodzaju lektury i żmudnego przepisywania starych rękopisów świadczy dobrze o umysłowości i pracowitości przyszłego kanclerza biskupiego, pod którego adresem Jan Oko, autor sumiennego szkicu biograficznego o tej postaci kieruje szereg nader pochlebnych opinii⁶⁰.

Praca nad autorami starożytnymi nie przeszkodziła Deusterwaldowi w rozpoczętych studiach. W 1492 r. uzyskał on stopień bakałarza, a w 1494 magistra sztuk wyzwolonych⁶¹. W 1496 r. znajdował się już w służbie u biskupa Łukasza Watzenrodego⁶² jako jego kanclerz⁶³ i nieodłączny towarzysz aż do śmierci biskupa⁶⁴. Po śmierci Watzenrodego w dniu 29 marca 1512 r., Deusterwald opuścił Lidzbark i przeniósł się do Elbląga⁶⁵. Trochę to zaskakujące, jeśli się zważy, że na ogół urzędnicy zmarłych biskupów pozostawali w Lidzbarku, służąc nabytym doświadczeniem nowemu panu. Tak było z Baltazarem Stockfischem i Jakubem Hartwiche⁶⁶, podobnie z Feliksem Reichem, o którym niżej. Warto przy tym dodać, że biskup Fabian także pozostawił kronikę z okresu swoich rządów na Warmii, więc niewątpliwie Deusterwald, który redagował znaczną część *Memoriale*, mógł mu w tym zakresie służyć dużą pomocą. Fakt szybkiego opuszczenia Lidzbarka można więc sobie tłumaczyć dwójako: albo Deusterwald nie cieszył się łaską następcy Łukasza, Fabiana Lujzańskiego, albo też przeżył tak głęboko śmierć swego pana, że usunął

⁵⁹ *Anno domini 1488 in Lypcz collectus per me Paulum Deusterwalt*, ibidem, s. 787.

⁶⁰ Jako jedną z najważniejszych cech Deusterwalda wymienia J. Oko o jego wierność wobec państwa polskiego i przywiązanie do królów Polski oraz wrogi stosunek do Krzyżaków (ibidem, ss. 789 nn), tu jednakże należałoby zauważyć, że zamieszczone w *Memoriale* uwagi bądź to o Krzyżakach (SRW, Bd. 2, s. 56), bądź o królach polskich (ibidem, ss. 135, 154 nn) były niewątpliwie bardziej odbiciem poglądów Łukasza Watzenrodego niż jego kanclerza, który redagował dziennik w takim duchu, w jakim życzył sobie jego zwierzchnik.

⁶¹ *Prussia scholastica*, s. 94.

⁶² Pierwsza zapiska zrobiona ręką Deusterwalda pochodzi z tego właśnie roku, ADWO, A 85, karta 133 b.

⁶³ H. Freytag, *Die Beziehungen*, s. 72 podaje, że został on kanclerzem biskupa Fabiana Lujzańskiego. Jest to oczywista pomyłka — Fabian był biskupem dopiero od 1512 r. (por. A. Eichhorn, op. cit., ss. 181 n.).

⁶⁴ Deusterwald towarzyszył Watzenrodemu w licznych jego podróżach, między innymi obecny był przy konsekracji biskupa pomezańskiego Hioba von Dobeneck (SRW, Bd. 2, s. 137), w 1503 r. odbył wraz z Łukaszem podróż do króla do Wilna (ibidem, ss. 139 n.), a w 1512 — do Krakowa (ibidem, ss. 168 n.).

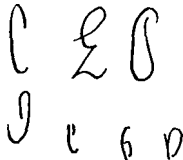
⁶⁵ Ibidem, s. 170.

⁶⁶ Jakub Hartwich był najpierw notariuszem biskupa Mikołaja Tungena (SRW, Bd. 1, s. 381), potem zaś Łukasza Watzenrodego (SRW, Bd. 2, s. 20). Od roku 1493 Hartwich jest w *Memoriale* konsekwentnie nazywany ekonomem, a nie notariuszem (ibidem, ss. 44, 86, 104), wobec czego sądzić, że notariuszem Łukasza Watzenrodego był Hartwich do r. 1493. W r. 1493, po wyjeździe Stockfische do Olsztyna Hartwich objął po nim urząd ekonomy, jego zaś miejsce zajął Jerzy Prange jako sekretarz Łukasza Watzenrodego.

się na ubocze, pozostając na stanowisku proboszcza parafii elbląskiej⁶⁷ aż do śmierci, która nastąpiła przed 1538 r.⁶⁸

Dziwić może, dlaczego za czasów Deusterwalda spotyka się w *Memoriale* sporo nowych rąk, oprócz ręki biskupiego kanclerza. Zjawisko to występowało sporadycznie w okresie, gdy diariusz redagował Stockfisch, a nie wystąpiło w ogóle za czasów Prangego. Wydaje się, że przyczyną tego należy szukać w zakresie kompetencji kanclerza, który był prawą ręką biskupa w diecezji. Wyręczał on biskupa w sądownictwie, służył mu też dużą pomocą, jeśli chodzi o rządzenie diecezją. Do obowiązków kanclerza należały między innymi wizytacje dóbr biskupich, co wiązało się siłą rzeczy, z licznymi wyjazdami⁶⁹. Pełniąc wspomnianą funkcję, Deusterwald zmuszony był więc często opuszczać Lidzbark. Podczas jego nieobecności biskup zatrudniał innych swoich urzędników, dyktując im wpisy do prowadzonego diariusza. Z analizy paleograficznej zabytku wynika, że w czasach Deusterwalda prowadziło dziennik, prócz niego, jeszcze siedmiu pisarzy. Byli to kolejno:

c (dwa odpisy korespondencji Łukasza Watzenrodego — karty 134b—135b i 191b—192). Rękę c charakteryzuje duża oszczędność w używaniu ozdobników, litery pisane są ciasno jedna obok drugiej, przy czym najbardziej charakterystyczne dla tej ręki są majuskułowe C, E i S oraz minuskułowe d, e, s i v (ryc. 6);

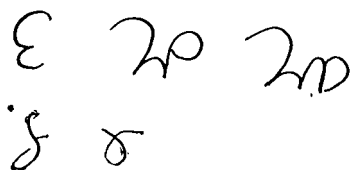
Ryc. 6. Ręka c.

d (odpis listu kardynała Sieny Franciszka Piccolomini do Łukasza Watzenrodego z 30 października 1498 r. — karta 135b), przy czym najbardziej charakterystyczne dla tego pisarza litery to majuskułowe V i W pisane z łukiem przypominającym trąbę słoniową, a także E zbliżone do dzisiejszego oraz minuskułowe f ze zdwojoną dolną łaską w postaci pętli i okrągłe s (ryc. 7);

⁶⁷ Parafię w Elblągu otrzymał Deusterwald już w 1502 r., ale na stałe przeniósł się tam dopiero w 1512 r. (H. Freytag, *Die Beziehungen*, s. 72).

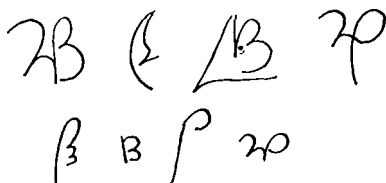
⁶⁸ H. Schmauch, *Deusterwald Paulus*, s. 129 datę śmierci Deusterwalda określiła w przybliżeniu na czas między 1518—1520 r. Inaczej M. Perlbach, *Prussia scholastica*, s. 184, który jako datę śmierci Deusterwalda przyjmuje r. 1538. C. P. Woelky, *SRW*, Bd. 2, s. 2, przyp. 1 podaje, że biskup chełmiński Jan Dantyszek (Johannes von Höfen) po śmierci Pawła Deusterwalda zwrócił się do rady miasta Elbląga z prośbą o kopię *Memoriale*, na co rada odpowiedziała mu pismem z 9 I 1538 roku, że z księgozbioru Magistra Pawła nic do niej nie trafiło. Można przypuszczać, że ta wymiana korespondencji miała miejsce niedługo po śmierci Deusterwalda, stąd najstuszej będzie przyjąć, że Deusterwald zmarł krótko przed 1538 r.

⁶⁹ O zakresie obowiązków kanclerza por. A. Tomczak, *Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV—XVIII w.)*, Toruń 1964, ss. 63 n.

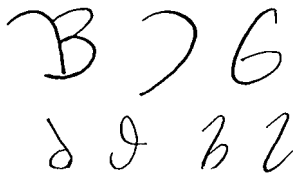
Ryc. 7. Ręka d

e (protokoły z rozmów, jakie miały miejsce w lutym 1502 r. między przedstawicielami wielkiego mistrza Fryderyka Saskiego i biskupa Łukasza Watzenrodego w sprawie połowu ryb w Zalewie Wiślanym — karty 148—150b). Ryc. 8 zawiera charakterystyczne dla ręki e litery: majuskułowe B, E, G i P oraz minuskułowe s (w trzech odmianach stosowanych przez pisarza) oraz v;

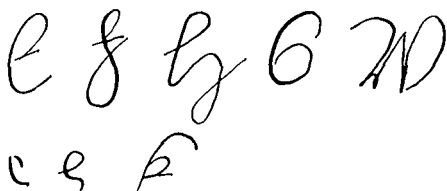
Ryc. 8. Ręka e

f (odpis przywileju dla kościoła parafialnego w Juchach — karty 151—151b), którego rękę charakteryzuje pospieszny dukt pisma z laskami liter pochylonymi w prawo. Charakterystyczne litery: B, J, S oraz dwa typy minuskułowego d: 1. z laską skierowaną w lewo; 2. z zamkniętą pętlą, zakończoną wybiegającą w prawo kreską łączącą. Laski pozostałych liter minuskułowych zaopatrzone są w „haczyki”, jak na przykład reprodukowane na ryc. 9 b oraz l;

Ryc. 9. Ręka f

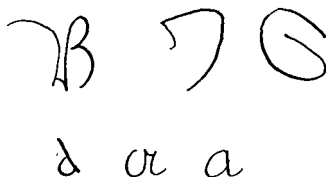
g (odpisy dokumentów Fryderyka Saskiego i Łukasza Watzenrodego — karty 156—161; zapiski sądowe z lat 1504—1505 — karty 171b—174). Na ryc. 10 reprodukowane są następujące litery charakterystyczne dla ręki g: majuskułowe E, F, H, S, W oraz minuskułowe e, k, przy czym dwie ostat-

Ryc. 10. Ręka g

nie litery są dla ręki g najbardziej charakterystyczne — e występuje w dwu odmianach, raz jako dwa oddzielne elementy, mianowicie trzonek wygięty w lewo i punkt zamiast oczka, a raz w postaci bardzo zbliżonej do e dzisiejszego, natomiast k ma kształt silnie wygiętej laski, którą w $\frac{2}{3}$ wysokości przecina zamknięta pętla z poziomą poprzeczką;

h (karty 175—176b), dla którego najbardziej charakterystyczne są minuskułowe B, I, S oraz minuskułowe d, a także a, przy czym ta ostatnia litera występuje raz w postaci rozdwojonej, a raz w postaci zbliżonej do dzisiejszej, tzn. z łukiem przylegającym do trzonka (ryc. 11).

Ryc. 11. Ręka h

Wreszcie pisał w *Memoriale* także Feliks Reich.

O urodzeniu i wykształceniu Reicha nie posiadamy bliższych danych. Franz Hipler przypuszcza, że pochodził on z Torunia⁷⁰. W instrumencie notarialnym z 28 grudnia 1512 r. stwierdzającym, iż kapituła warmińska złożyła przysięgę wierności królowi polskiemu Zygmuntovi I na ręce biskupa Fabiana Luzjańskiego, Reich nazywa siebie klerykiem czyli duchownym diecezji pomezańskiej i notariuszem publicznym *Sacris Apostolica et Imperiali auctoritatibus*⁷¹. Zdaniem Hansa Schmaucha, od początku 1510 r. sprawował on urząd sekretarza przy biskupie Łukaszu Watzenrodem⁷², będąc jednocześnie kapelanem kaplicy zamkowej w Lidz-

⁷⁰ F. Hipler, *Spicilegium Copernicanum*, Braunsberg 1873, w: MHW, Bd. 4, s. 195.

⁷¹ M. Biskup, *Nowe materiały do działalności publicznej Mikolaja Kopernika z lat 1512—1537*, Warszawa 1971, s. 34.

⁷² H. Schmauch, *Reich Felix*, w: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, s. 543. Natomiast A. Eichhorn, *Die Prälaten des ermländischen Domcapitels*, ZGAE, Bd. 3, s. 538 pisze, że Reich pojawia się w źródłach po raz pierwszy, już jako no-

barku⁷³. Podobne stanowisko zajmował przez pierwsze lata przy biskupie Fabianie, w 1518 r. awansował na prepozyta kapituły w Dobrym Mieście⁷⁴. Od 1526 r. był kanonikiem fromborskim⁷⁵, w latach 1526—1528 kanclerzem kapituły⁷⁶, później administratorem dóbr kapitulnych w Olsztynie (1529—1532)⁷⁷. Za czasów biskupa Dantyszka, na krótko przed swoją śmiercią, Reich został wikariuszem generalnym oraz kustoszem kapituły fromborskiej⁷⁸. Zmarł 1 marca 1539 r.⁷⁹

Analizę ręki Reicha, przypominającej bardzo rękę Kopernika przeprowadził ostatnio Marian Biskup. Poddał on krytycznej analizie paleograficznej przekazy, uznawane dotychczas za kopernikowskie⁸⁰. Wśród tych „pseudokopernikowskich” przekazów znalazły się też dokumenty pisane ręką Reicha. Istotnie, humanistyczna kurenta Feliksa Reicha jest na pierwszy rzut oka niemalże identyczna z kopernikowską: podobne kształty szeregu liter majuskułowych, stosowanie ligatury *st*. Zasadnicze różnice, jak wykazał M. Biskup, polegają na różnym kształcie minuskułowego *g* (Reich nie zamyka jego pętli), laska przy literze *d* jest u Reicha bardziej pionowa lub silniej zaokrąglona w lewo, wyrazy zaś *Warmia*, *Warmiencis* pisane są z zasady przez *W* a nie przez *V* jak u Kopernika. Również dukt pisma jest u Reicha bardziej pochylony w prawo i mniej staranny niż u Kopernika⁸¹. Na ryc. 12 zamieszczono rysunki następujących liter charakterystycznych dla F. Reicha: majuskułowe *C*, *E*, *G*, *W* oraz dwie postacie minuskułowego *d* i *g* z rozdwojoną pętlą.

C. P. Woelky zaliczając Reicha do pisarzy *Memoriale* przypisuje jego autorstwu jedynie kilka zapisek na karcie 198⁸². Nie jest to ustalenie zupełnie ściśle, bowiem rękę Reicha spotykamy już wcześniej, na karcie 174 (1 wpis), a więc w tej części przekazu, która — o czym była mowa wyżej — nie została ogłoszona drukiem. Kolejnych zapisów dokonywał

tariusz 28 XII 1512 r., a więc za czasów Fabiana Luzjańskiego, nie wspomina natomiast, żeby sprawował jakikolwiek urząd za Watzenrodego. Jeszcze inaczej H. Zins, *W kręgu Mikołaja Kopernika*, Lublin 1966, ss. 256 n., który podaje, że Reich był sekretarzem biskupa Fabiana Luzjańskiego i od 1512 r. notariuszem. O tym, że Reich sprawował urząd sekretarza przy biskupie Łukaszu Watzenrodem wspomina A. Birch-Hirschfeld, op. cit., s. 264, ale nie podaje od kiedy.

⁷³ H. Schmauch, *Reich Felix*, s. 543.

⁷⁴ *Das Anniversarienbuch des Kollegiatstiftes in Gutstadt vom Jahre 1611*, herausg. von C. P. Woelky, SRW, Bd. 1, s. 258, przyp. 171.

⁷⁵ H. Zins, op. cit., s. 257. Natomiast C. P. Woelky, *Das Anniversarienbuch des Kollegiatstiftes*, s. 258, przyp. 171 oraz A. Eichhorn, *Die Prälaten*, s. 539 podają, że Reich jako kanonik fromborski pojawia się dopiero w 1533 r.

⁷⁶ H. Schmauch, *Reich Felix*, s. 543.

⁷⁷ H. Zins, op. cit., s. 257. Fakt, że w latach 1526—1532 Reich sprawował urząd kanclerza i administratora kapituły świadczy, że musiał on równocześnie być kanonikiem fromborskim, gdyż tylko oni mogli być wybierani na powyższe stanowiska, tym samym odpadają sugestie C. P. Woelkego i A. Eichhorna (por. przyp. 75).

⁷⁸ A. Eichhorn, *Die Prälaten*, s. 539.

⁷⁹ Ibidem, s. 539. Por. nowe dane o Reichu w niniejszym zeszycie „Komunikatów” w artykule M. Biskupa, *Testament kustosa warmińskiego Feliksa Reicha z lat 1538—1539*.

⁸⁰ M. Biskup, *Nowe materiały*, s. 13.

⁸¹ Por. wzór pisma Reicha — fot. IV

⁸² SRW, Bd. 2, s. 2.

Ryc. 12. Feliks Reich

Reich na kartach: 198 (6 zapisek o treści przeważnie administracyjnej pochodzących z lat 1501—1505); 198b (odpis dokumentu wystawionego przez Watzenrodego 14 czerwca 1506 r. kapitule dobromiejskiej); 199b (notatka z 10 grudnia 1508 r. o odwołaniu indultu nadanego niegdyś braciom zakonu św. Ducha); 200 (notatka z lutego 1509 r. dotycząca skargi, jaką złożył Jan Lange z Gdańska na Mikołaja Zolcha, mieszczanina z Ornety) i 201 (odpis orzeczenia wydanego przez biskupa 13 lipca 1509 r. w sprawie skargi na Zolcha). Dużą zasługą Reicha jest ponadto ponadawanie tytułów wszystkim niemalże zapiskom poczynając od 1489 r., a kończąc na r. 1512, co niezmiernie ułatwia korzystanie ze źródła, a jednocześnie świadczy, że Reich musiał sobie dokładnie przyswoić treść biskupiego dziennika.

Zastanawiające, że po 1509 r. Reich nie redagował *Memoriale*, mimo że od 1510 r. był według Hansa Schmaucha sekretarzem biskupim. W związku z tym istnieją dwie możliwości: albo Watzenrode wołał się wyręczyć kanclerzem Pawłem Deusterwaldem mimo że miał sekretarza, albo H. Schmauch nie ma racji. Bardziej prawdopodobna jest druga możliwość. Tezy niemieckiego badacza o tym, jakoby w 1510 r. Feliks Reich został sekretarzem Łukasza Watzenrodego nie udało się potwierdzić. Być może został nim wcześniej, skoro od 1501 r. okresowo redagował *Memoriale*.

Konkludując, diariusz *Memoriale domini Lucae, episcopi Warmienseis* pomyślany jako rejestracja bieżących wydarzeń z życia politycznego, administracyjnego i kościelnego na Warmii podczas pontyfikatu Łukasza Watzenrodego prowadzony był w sumie przez dwunastu pisarzy. Czterech udało się zidentyfikować, pozostałych, po przeprowadzeniu analizy paleograficznej, określono literami a, b, c itd. ustalając, jakie partie rękopisu zapisały poszczególne ręce.

MEMORIALE VON LUKAS WATZENRODE — EINE PALAEOGRAPHISCHE
ANALYSE

Zusammenfassung

Eine wertvolle Quelle zur Kenntnis der Geschichte Ermlands um die Wende des 15. zum 16. Jahrhundert ist das *Memoriale Domini Lucae*, eine eigenartige Chronik des Ermländischen Bistums, die aus chronologischen Notizen 1489—1512 besteht. Die Notizen betreffen laufende politische, administrative und kirchliche Vorkommnisse im Ermland in der Regierungszeit des Bischofs Lukas Watzenrode, des Onkels von Nicolaus Copernicus.

Die palaeographische Analyse dieser Quelle ergab, dass das *Memoriale* von insgesamt zwölf Schreibern abgefasst war. Es gelang vier von ihnen zu identifizieren, wie auch festzustellen, wann sie sich mit dem bischöflichen Tagebuch beschäftigt haben; der Reihe nach sind es gewesen: Baltasar Stockfisch mit kurzen Unterbrechungen 1489—1493, Georg Prange ununterbrochen 1493—1496, Paul Deusterwald seit 1496, und Felix Reich der nur einige Vorkommnisse von 1501—1506, 1508 und 1509 aufzeichnete. Die übrigen Schreiber des *Memoriale* gelang es nicht zu identifizieren; wir haben sie hier mit den Buchstaben a, b, c usw. bezeichnet, die von ihnen herführenden Manuskriptpartien aussondernd.

Die auf den Abbildungen der Reihe nach vorkommenden, vier Buchstabenformen, werden vielleicht in der Zukunft zur Identifizierung der noch unbekanntenen Schreiber des *Memoriale* beitragen.

Übers. Z. Góralski